

BIBLISK-LUTHERSKT MAGASIN

ÅRGÅNG 1
NUMMER 1-2
2012

INNEHÅLL	Sida
Redaktionellt	2
Bibelöversättning	2
Lutherana	4
Varia	5
Pastoralt	6
Iakttagelser av samtiden	7
Recenserat	8

INSTITUTET FÖR BIBLISK-LUTHERSK FILOLOGI

Redaktionellt

Du har framför dig det första numret av *Biblisk-lutherskt magasin*, förkortat *BM*. Här följer lite information om denna nya tidskrift.

BM utges av det år 2009 inrättade Institutet för biblisk-luthersk filologi, förkortat IBLF, som ligger i Vadstena.

IBLF bedriver filologiska studier och undervisning i Bibeln och den lutherska lärotraditionen samt i saker relaterade till dem. Eftersom filologiska studier inbegriper ett studium av texternas budskap, ingår teologiska frågor och ämnen på ett naturligt sätt i IBLF:s studier och undervisning.

IBLF ger sin undervisning huvudsakligen genom de eftergymnasiala utbildningarna vid Biblisk-lutherskt seminarium.

IBLF framlägger resultat av sina studier i *BM*. *BM* utkommer med upp till fem nummer per år, varav vissa nummer är dubbelnummer.¹

I *BM*:s avdelning ”Bibliska notiser” berättar IBLF om rön och observationer inom bibelforskningen.

IBLF tar i *BM* också upp bibelöversättningsfrågor. Det sker i avdelningen ”Bibelöversättning”.

Källtexter från den lutherska lärotraditionen återges i ”Lutherana” översatta eller omarbetade till modern svenska, ibland försedda med kommentarer.

I en tidskrift kan det behövas en avdelning för artiklar med diverse innehåll. I *BM* finns en sådan avdelning: ”Varia”.

Avdelningen ”Pastoralt” innehåller biblisk-luthersk förkunnelse och tar även upp själavårdsmässiga frågor.

”Polemik” innehåller kritik från IBLF av företeelser som avviker från biblisk-luthersk lärotradition.

Ett litet urval av händelser och tendenser i samtiden rapporteras och kommenteras också kort i *BM*. Det sker i ”Iakttagelser av samtiden”. Där upptas saker inom den kyrkliga sfären, men också religiösa, moraliska och politiska saker utanför denna.

I avdelningen ”Recenserat” återger och bedömer IBLF verk, företrädesvis böcker och tidskriftsartiklar, som är intressanta ur biblisk-luthersk synvinkel. En recension är inte uttömmande; strävan här är att ge en översikt av

det recenserade verket, en övergripande bedömning samt några synpunkter på detaljer.

Varje avdelning återfinns inte i varje nummer.

BM strävar efter att i brödtexterna ha ett innehåll av ungefär samma svårighetsgrad som mer seriösa populärvetenskapliga tidskrifter. Det förutsätts att läsaren har grundläggande kunskaper i Bibeln och biblisk lära.

Slutnoterna sist i numret ger upplysningar som kan underlätta förståelsen av det som står i de olika avdelningarna. Men i slutnoterna förs också mer djupgående resonemang som förutsätter ytterligare kunskaper, inte minst i relevanta främmande språk.

Bibelcitaten på svenska är, om inte annat anges, från Svenska Folkbibeln (förkortning: SFB).

Välkommen till *Biblisk-lutherskt magasin!*

Redaktören

Bibelöversättning

1 Kor 15:19 i Svenska Folkbibeln

”Om vi i detta livet sätter vårt hopp endast till Kristus, och han inte har uppstått, då är vi de mest beklagansvärda av alla människor.”

Så lyder 1 Kor 15:19 i Svenska Folkbibeln (= SFB). Översättningen är inte problematisk vare sig läromässigt eller i sammanhanget: det kristna evighetshoppets grund i Kristus uppståndelse är en central läropunkt i den apostoliska tron och betonas i 1 Kor 15.

Det finns ett problem av annat slag med SFB:s översättning av versen. Det är att satsen ”och han inte har uppstått” inte har någon motsvarighet i den grekiska grundtexten.²

Låt oss se hur somliga andra svenska översättningar återger versen:

- Nya Testamentet 1526: ”Om så är ath wij j thetta liffuet haffue alleena hoppit till Christum, Så äre wij vslaste ibland alla menniskior”
- Gustav Vasa: ”Om wij allenast j thetta liffuet haffue hoppet til Christum, Så äre wij vslast jbland alla menniskior.”
- Karl XII³: ”Om vi allenast i detta lifvet hafve hoppet till Christum, så äre vi uslast ibland alla menniskior.”
- 1917: Om vi i detta livet hava i Kristus haft vårt hopp, och därav intet bliver, då äro vi de mest

ömkansvärda av alla människor.”

- Hedegård: ”Om vi bara för detta livet har satt vårt hopp till Kristus, då är vi mer beklagansvärda än alla andra människor.”
- Giertz: ”Om det bara var här i livet som Kristus var vårt hopp, då är vi de mest beklagansvärda av alla människor.”
- B2000: ”Gäller vårt hopp till Kristus bara detta livet, då är vi de mest ömkansvärda bland människor.”
- Nya Levande Bibeln: ”...om det hopp om räddning som Kristus har gett oss bara gäller livet här på jorden, då är det verkligen synd om oss.”

Vi kan notera att SFB:s tillägg ”och han inte har uppstått” inte finns i dessa översättningar.

Varför har SFB detta tillägg? Det går kanske inte att få klarhet i, men utan tillägget skulle SFB ha lytt:

”Om vi i detta livet sätter vårt hopp endast till Kristus, då är vi de mest beklagansvärda av alla människor.”

En sådan översättning hade varit ohållbar läromässigt. Andra ställen i NT visar ju att människan i detta liv *bör* sätta sitt hopp till just Kristus.⁴

Men går det att förstå versen både språkligt och läromässigt tillfredsställande utan att tillgripa SFB:s problematiska lösning? För att nå en sådan förståelse ska vi först återge den grekiska grundtexten på svenska ”ord för ord”:

”Om i livet detta i Kristus hoppats har vi endast, ömkligare än alla människor är vi.”

Den första frågan vi ska ta oss an är vad i satsen ordet ”endast”⁵ syftar på.

I svenskan är ”endast” och dess synonymer såsom ”bara”, precis som den grekiska motsvarigheten som används i vår vers, *särskiljande*. Ofta är det en person eller sak som genom ”endast” och andra synonyma ord särskiljs från en annan person eller sak.⁶ Vi ska ge några exempel från NT på detta. I exemplen förtydligar vi särskiljandet med ”och ingen annan” respektive ”och inget annat” inom parentes:

Matt 5:47: ”Och om ni hälsar endast på era bröder (och ingen annan)”

Apg 18:25: ”han kände bara till Johannes dop (och inget annat [dop])”

Gal 3:2: ”Endast det (och inget annat) vill jag veta”⁷

Även i vår vers 1 Kor 15:19 kan översättningens ”endast” och dess grekiska motsva-

rihet syfta på en person eller sak: syftningen är på antingen ”Kristus” eller ”detta livet”.⁸ Att SFB uppenbarligen ansett att ordet ”endast” syftar på ”Kristus” kan ha motiverats av hur översättningen hade lytt om ”endast” i stället hade ansetts syfta på ”i detta livet”. SFB hade då (utan tillägg och med ”endast” syftande på ”detta livet” lytt):

”Om vi endast i detta livet sätter vårt hopp till Kristus, då är vi de mest beklagansvärda av alla människor.”

Vi ser att ”endast” inte bör anses syfta på översättningen ”i detta livet”. Det är ju just i detta liv som människor bör och får sätta sitt hopp till Kristus. I det tillkommande livet behövs hoppet inte längre. Detta är NT:s undervisning.⁹ Det är förståeligt om SFB-översättningen har värt sig mot en sådan förståelse, därför bedömt att ”endast” måste höra till ”Kristus”, och så sett sig nödgade att föra in sitt tillägg.

Det finns dock en möjlighet att komma ur denna återvändsgränd: Om SFB:s översättning ”i detta livet” är misslyckad, kunde en bättre återgivning tillåta ”endast” att syfta på den. Vi ska se om översättningen ”i” kan vara missvisande.¹⁰ Låt oss göra ett experiment: vi låter ”endast” syfta på ”detta livet”, men ersätter SFB:s ”i” med det näraliggande uttrycket ”inom ramen för”. Vi lägger också inom parentes, för tydlighetens skull, till ”och inget annat [liv]”:

”Om vi endast inom ramen för detta livet (och inget annat [liv]) sätter vårt hopp till Kristus, då är vi de mest beklagansvärda av alla människor.”

Detta blir med en för svenskan naturligare ordföljd:

”Om vi sätter vårt hopp till Kristus endast inom ramen för detta livet (och inget annat [liv]), då är vi de mest beklagansvärda av alla människor.”

Det är denna förståelse av den grekiska texten en del andra svenska översättningar, anförda ovan, i grunden följer.¹¹

Men kan ”endast” verkligen syfta på ”detta livet” när det i den grekiska grundtexten står ord emellan dem? Svaret är ja, för ordföljden är relativt fri i grekiskan.¹²

Vill man putsa svenskan i översättningen, kan man byta ut ”inom ramen för” till ”för”.¹³ Innehållsmässigt är man så redan framme i

Hedegårds översättning:

”Om vi bara för detta livet har satt vårt hopp till Kristus, då är vi mer beklagansvärda än alla andra människor.”

Resultatet vi har nått är att ”endast” i 1 Kor 15:19 hör till orden ”detta livet”, men att SFB:s ”i” just före bör ersättas med ”inom ramen för”, ”för” eller annat uttryck med liknande betydelse.¹⁴

Därmed faller också behovet av ett sådant förklarande tillägg som SFB:s ”och han inte har uppstått”.

Det rätta hoppet till Kristus, som aposteln Paulus förutsätter i 1 Kor 15:19, är inte ett hopp endast inom detta livs ramar. Nej, det är ett hopp om kroppens uppståndelse och ett evigt liv bortom detta liv. Det är detta evighetshopp som aposteln inte ville att korintierna skulle missa genom att begränsa sitt hopp till en Kristus inom detta jordelivs alltför trånga ram.¹⁵

Lutherana

”Predikoämbetet” i föregångare till CA V

De lutherska bekännelseskrifternas egna portaltext är Augsburgska bekännelsen från år 1530. Den femte artikeln (= CA V) lyder i gängse svensk översättning:

V. Om predikoämbetet

1] För att vi ska få denna tro har evangelieförkunnelsens och sakramentsförvaltningens ämbete inrättats. För genom Ordet och sakramenten såsom genom medel skänks den helige Ande,

2] som hos dem som hör evangelium

3] frambringa tron, var och när det behagar Gud. Det vill säga att det inte är för vår förtjänst skull utan för Kristi skull som Gud rättfärdiggör dem som tror att de för Kristi skull tas upp i nåden. Gal 3: För att vi genom tron skulle motta den utlovade Anden.

4] De fördömer omdöparna och andra som menar att den helige Ande kommer till människorna utan det yttre ordets förmedling genom deras egna förberedelser och gärningar.¹⁶

Det finns en oenighet om ordet ”(prediko)-ämbete”¹⁷. Det kan ju tänkas att ”(prediko)-ämbete” i CA V syftar på, alternativt:

1. en *viss* konkret befattning (t.ex. pastorsämbetet) i församlingen/kyrkan

2. *alla* konkreta befattningar i församlingen/kyrkan (= ”det offentliga ämbetet”)

3. ämbetet i *abstrakt* bemärkelse i församlingen/kyrkan (= ”evangeliet [spritt i ord och sakrament]”)

Vi ska här, som ett bidrag till förståelsen av CA V, återge i svensk översättning den läroartikel i de s.k. Schwabachartiklarna från år 1529 som CA V bygger på.¹⁸ Schwabachartiklarnas författare är okänd, men både Luther och Melanchthon deltog i framställandet av dem.¹⁹ Läroartikeln lyder i en preliminär översättning från tyskan:

För att man ska få en sådan tro eller för att den ska ges oss har Gud inrättat predikoämbetet eller det muntliga ordet, nämligen evangeliet, genom vilket han låter förkunna en sådan tro och sin kraft, nytta och frukt, och han ger också genom det såsom ett medel tron med sin Helige Ande, när och var han vill. I övrigt finns inget annat medel eller sätt, väg eller stege att få tron. Så hur heliga och goda tankar utanför eller före det muntliga ordet än förefaller vara är de dock idel lögn och felslut.²⁰

I Schwabachartikeln används alltså ordet ”predikoämbetet”. Även i den kan ordet ämbete preliminärt uppfattas som en *viss* konkret befattning (t.ex. pastorsämbetet) i församlingen/kyrkan), eller *alla* konkreta befattningar i församlingen/kyrkan (= ”det offentliga ämbetet”), eller ämbetet i *abstrakt* bemärkelse i församlingen/kyrkan (= ”evangeliet [spritt i ord och sakrament]”).

Men i Schwabachartikeln följs ordet ”predikoämbetet” av ”eller”:²¹

”...har Gud inrättat predikoämbetet eller det muntliga ordet, nämligen evangeliet...”

Om man nu skulle mena att ”eller” här i artikeln står för att åtskilja två *olika* saker: å ena sidan en *viss* konkret befattning eller *alla* konkreta befattningar, å andra sidan det muntliga ordet, intar man tolkningen att artikeln formulerats tvetydigt: tron fås/ges *antingen* genom en eller *alla* konkreta befattningar (beroende på om man väljer alternativ 1 eller 2) *eller* genom det muntliga ordet.

Den andra möjliga förståelsen av passagen utgår från att tyskans ”oder”, som översättningens ”eller” återger, ibland står mellan ord som utgör *synonyma* alternativ till varandra.²² ”Oder” introducerar då en synonym till det föregående ordet eller uttrycket. I den betydelsen använder också svenskan ”eller”, till exempel i ”Bibeln eller den Heliga Skrift”.

Man kunde ju förtydliga ”eller” här med resultatet ”Bibeln, d.v.s. den Heliga Skrift”. En tydligare översättning av passagen i Schwabachartikeln med denna förståelse av ”oder” blir:

”...har Gud inrättat predikoämbetet, d.v.s. det muntliga ordet, nämligen evangeliet...”

Enligt denna förståelse är predikoämbetet i texten liktydigt med det muntliga ordet.

Som vi ser ovan förklaras också ”det muntliga ordet” i Schwabachartikeln vidare såsom ”evangeliet”. Därmed är vi framme vid alternativ 3 ovan: ”predikoämbete” är evangeliet, ”genom vilket han [Gud] låter förkunna en sådan tro och sin kraft, nytta och frukt och han ger också genom det såsom ett medel tron med sin Helige Ande...”, för att citera fortsättningen av Schwabachartikeln.

Genom att förstå ”oder” (”eller”) som introducerande en synonym slipper man anta tve tydighet i den Schwabachartikel som låg till grund för Augsburgska bekännelsens artikel V. För visst vore det underligt att tillskriva en viktig läromässig text från den lutherska reformationen tve tydighet i ämnet trons uppkomst? Det är naturligare att tolka passagen som ett prov på teologisk precisering: termen ”predikoämbetet” ges synonymen ”det muntliga ordet”, som i sin tur preciseras som ”evangeliet”. Vi landar därför i den tydligare översättningen:

För att man ska få en sådan tro eller för att den ska ges oss har Gud inrättat predikoämbetet, d.v.s. det muntliga ordet, nämligen evangeliet, genom vilket han låter förkunna en sådan tro och sin kraft, nytta och frukt, och han ger också genom det såsom ett medel tron med sin Helige Ande, när och var han vill. I övrigt finns inget annat medel eller sätt, väg eller steg att få tron. Så hur heliga och goda tankar utanför eller före det muntliga ordet än förefaller vara är de ändå idel lögn och felslut.

Swabachartiklarna är ju ingen bekännelse-skrift för den lutherska kyrkan. Men denna Schwabachartikel är ändå ett argument för att termen (prediko)ämbete i CA V bör förstås i abstrakt betydelse: evangeliet [spritt i ord och sakrament].

Varia

Bekännelseskriterierna bör nyöversättas

I gängse översättning av Bekännelseskriterierna till svenska lyder slutet av Luthers Stora katekes:

Detta vare nu sagt till förmaning, icke allenast för oss äldre och vuxna, utan också för ungdomen, som man skall uppfostra i den kristliga läran och till att förstå denna. Ty genom en sådan undervisning kunde man desto lättare bibringa de unga de Tio buden, Tron och Fader vår, så att de med lust och allvar toge emot dem och sålunda alltifrån barndomen övade dem och vande sig därvid.

Ty i fråga om de gamla gäller säkerligen, att de äro förlorade, så att man icke kan få dem till sådant och annat. Därför måste man så uppfostra dem, som skola komma efter oss och inträda i vårt ämbete och verk, att de i sin tur med framgång uppfostra sina barn, så att Guds ord och kristenheten må vidmakthållas.

Därför må varje husfader veta, att han enligt Guds befallning och bud är pliktig att undervisa sina barn häri och låta dem lära sig, vad de böra kunna. Ty emedan de äro döpta och upptagna i kristenheten, böra de också åtnjuta delaktighet i detta sakrament, på det att de må vara oss till tjänst och nytta; ty de måste dock alla hjälpa oss att tro, älska, bedja och strida emot djävulen.²³

I en översättning av Stora katekesen till modern svenska gjord av Martin Krauklis lyder samma stycke:

Ovanstående är sagt som förmaning, inte bara till oss vuxna och äldre utan också till ungdomen. Man ska uppfostra de unga i den kristna läran och hjälpa dem att förstå den. Genom undervisning kan man lära dem de tio buden, trosbekännelsen och Fader vår. Om de får öva och vänja sig vid det ända från barndomen, tar de till sig det med glädje och allvar.

De gamla är förmodligen förlorade. De accepterar inte att bli undervisade, lika lite som man får dem till något annat. Men dem som ska efterträda oss i samhället måste vi undervisa och uppfostra, så att de i sin tur uppfostrar sina barn. Därigenom upprätthålls och bevaras Guds ord och kristenheten.

Varje husfar bör därför veta att det är hans plikt enligt Guds befallning och bud att undervisa sina barn i katekesen. Han ska låta dem lära sig det de bör veta. Eftersom de unga är döpta och upptagna i kristenheten, bör de också få ta del av nattvarden, och därigenom bli goda och nyttiga människor. Alla måste nämligen hjälpa oss i kampen att tro, älska, be och strida mot djävulen.²⁴

Det är lätt att se hur Luthers kraftfulla och klara stil kommer mer till sin rätt i Krauklis

översättning.

Som vi ser av citatet var Luthers tanke att ungdomen skulle uppfostras i den kristna läran. Men hur ska en lutheran inom svenskt språkområde idag uppfostra sitt barn i denna enligt vår övertygelse så värdefulla bekännelse, om det är mentalt utmattande för honom själv att läsa så lite som ett par sidor (och det i Bekännelseskriaternas lättaste delar), därför att nuvarande översättnings svenska är föråldrad? Till detta kommer att många av dagens unga inte läser mycket. Nästa generation vuxna kommer inte ha samma läsvana som vår. Bekännelseskriaternas behövs översättas till modern, lättfattligare svenska.

Krauklis översatte Stora katekesen, men naturligtvis behövs en översättning av hela Bekännelseskriaternas. En sådan komplett översättning bör kunna tjänstgöra som centralt lärodokument i kyrkor och samfund. Den bör också kunna utnyttjas av forskare inom olika discipliner som inte behärskar latin och tyska. En nyöversättning av Bekännelseskriaternas som i görligaste mån tillgodoser dessa läsargrupperns behov av pålitlighet och noggrannhet förutsätter ett grundligt filologiskt arbete.²⁵

Det är ett sorgligt faktum att Bekännelseskriaternas inte finns i en komplett, filologiskt tillfredsställande modern svensk översättning. Oss veterligen pågår för närvarande heller inte något projekt för att åstadkomma en sådan.

IBLF har därför satt som ett av sina mål att översätta hela Bekännelseskriaternas till modern svenska. *Biblisk-lutherskt magasin* ska framöver berätta om förberedelser och planering för att uppnå det målet.

Pastoralt

En predikan av Olaus Petri²⁶

Detta heliga evangelium (kära vänner) är så klart i sig självt att det inte behövs en lång utläggning om det. Evangelisten skriver tidigare i samma kapitel att Maria från Magdala, Johanna och Maria, Jakobs mor, och några andra med dem, hade kommit tidigt på morgonen till Jesu grav. Där hade de fått svar av

änglarna att Jesus var uppstånden från de döda och befallningen att de skulle berätta detta för Jesu lärjungar. Det gjorde de också, men lärjungarna uppfattade det som tomt prat. Detta hände på den första sabbatsdagen som var igår.

Samma dag gick två av lärjungarna från Jerusalem till en stad som hette Emmaus som låg cirka två mil²⁷ från Jerusalem, och de talades vid om det som hade hänt Jesus i de dagarna. När de talade om detta, kom Jesus till dem, men de kände inte igen honom. Då frågade han dem vad de samtalade om och varför de var så bedrövade, och en av dem, som hette Kleopas, svarade: ”Är du den ende främling i Jerusalem som inte vet vad som hänt de här dagarna?” Då frågade han vad det var, och de berättade för honom om Jesus från Nasaret, som var en mäktig profet i både ord och handling, och om hur han hade blivit korsfäst och hur de hade hoppats på att han var den som åter skulle frigöra Israels folk. De berättade vidare om hur några av deras kvinnor hade varit vid graven och fått svar av änglar att han levde. Då klandrade Jesus dem och sade: ”O ni oförståndiga och tröga till att tro det som profeterna har skrivit” och han visade med det som Moses och profeterna hade skrivit att Kristus skulle lida så och sedan gå in i sin härlighet.

När de närmade sig staden som de var på väg till, var det som om han ville gå vidare, men de övertalade honom att stanna kvar hos sig eftersom dagen var slut. Och när han satt till bords med dem tog han brödet, tackade Gud, bröt det och gav åt dem. Då öppnades deras ögon så att de kände igen honom, och han försvann ur deras åsyn. De sade då till varandra: ”Brann inte våra hjärtan när han talade med oss på vägen och öppnade Skrifternas för oss?”, som om de ville säga: ”Vi borde ha känt igen honom, eftersom han hade så kraftig undervisning att han gjorde våra hjärtan brinnande.” Och de stod genast upp och gick till Jerusalem igen och berättade för de andra lärjungarna om vad som hade hänt dem. Detta är innebörden i texten som vi precis hörde.

I detta heliga evangelium (kära vänner) ges oss en märklig undervisning. Först ser vi här liksom i en spegel i dessa två lärjungar hur lite vi förstår och kan fatta de saker som till-

hör Gud. För dessa lärjungar, ja, också alla de andra, hade många gånger hört att Jesus skulle uppstå igen från de döda på den tredje dagen. Han hade ju många gånger talat om detta inför dem för att de skulle sätta tilltro till det. Dessutom hade också deras kvinnor fått svar av änglarna att han var uppstånden, men de trodde det inte utan uppfattade det som tomt prat. Därför klandrade Jesus dem och sade att de var oförståndiga och tröga till att tro.

Så är också vi alla tröga till att tro och kan inte förstå något som tillhör vår salighet, förrän det går med oss som det gick med dessa två lärjungar. För vi ser att de inte hade kunnat rätt förstå att Kristus, den sanne frälsaren som de länge hade väntat på, skulle lida pina och död innan han kunde komma till den härlighet som han hade hos sin himmelske Fader. Därför måste de nu först bli undervisade av Guds ord. Genom det skulle de så lära sig förstå. När de nu fick höra Guds ord som Moses och profeterna hade skrivit om Kristus, då blev deras hjärtan upptända och brinnande, de som tidigare hade varit kalla och tröga till att tro. Den nyttan och fördelen hade de av att de fick höra Guds ord och att Skriften blev förklarad för dem att deras hjärta blev brinnande, som de själva sade när Jesus försvann ur deras åsyn. ”Brann inte våra hjärtan när han talade med oss på vägen och öppnade Skrifterna för oss?”, sade de. Därför ska också vi gärna höra Guds ord, så att våra förblindade och förstockade hjärtan må bli upptända och brinnande i en äkta tro och kärlek. Dessutom ska vi också alltid gärna sysselsätta oss med och tala om Kristus Jesus, antingen vi går eller står. För han vill då vara där hos oss, såsom han också själv har sagt, att där två eller tre är samlade i hans namn, där ska han vara mitt ibland dem, liksom han också gjorde här, där de två lärjungarna gick och talade om honom. Där närmade han sig dem och började samtala med dem.

Så gör han också med oss. Där vi församlas i hans namn för att tala om och sysselsätta oss med honom, dit kommer han till oss, och det är inte utan frukt som han kommer till oss, för han ger oss ett rätt förstånd i sitt heliga ord, som han här gjorde med dessa två lärjungar. Och trots att våra ögon är tillslutna för en tid, så att vi inte känner igen honom, så skiljs han dock inte ifrån oss förrän han bryter brödet

för oss, det vill säga, han ger oss sitt heliga ord, som är det sanna brödet, i våra hjärtan, av vilket våra andliga ögon och förstånd lär känna honom. Och det är absolut nödvändigt att Kristus kommer till oss, för det är omöjligt för oss att rätt kunna lära känna honom förrän han själv kommer till oss och ger oss ett rätt förstånd. Nu har han ju lovat att där vi samlas i hans namn, där ska han vara mitt ibland oss. Därför ska vi alltid gärna tala om honom, för där följer frukt i enlighet med det som nu har sagts. Honom ske pris i evighet. Amen.

Iakttagelser av samtiden

Mentaliteten att ändamålet helgar medlen

I december förra året fick de två svenska journalisterna²⁸ i Etiopien sin dom: elva års fängelse för bl.a. stöd till terrorism. Trots de svenska massmediernas flitiga bevakning har det inte nått fram till en vanlig, relativt flitig mediekonsument som redaktören vad journalisterna bevisligen gjort eller inte gjort, inte heller hur den etiopiska lagstiftningen i deras fall ser ut. I stället för sådana högst relevanta fakta, som hade möjliggjort för en vanlig mediekonsument att ta ställning i skuldfrågan, har mediernas intresse legat på hur journalisterna ska kunna slippa etiopiskt fängelse.²⁹

Efter att domen fallit fick de två svenskarna, som förklarat sig oskyldiga till terrorbrott, femton dagar på sig att överklaga domen. Om de skulle välja att överklaga domen, kunde de inte välja att ansöka om benådning. De har valt att ansöka om nåd. Men att vädja om nåd i det etiopiska rättsystemet förutsätter att man uttrycker ånger för det brott man gjort.

Fallet har utvecklat sig till en demonstration i konsekvensetik, den gängse etiska mentaliteten i Sverige. Förenklat går den ut på att den handling är rätt som resulterar i att det önskade målet uppnås.³⁰ Att journalisterna, som alltså hävdade sig vara oskyldiga till terrorbrott, valt att satsa på medlet att ansöka om nåd för att nå målet att bli frigivna, har i Sverige bemötts med accepterande eller rentav uppmuntrande reaktioner, trots att det är känt att journalisterna för att få nåd måste erkänna sig skyldiga, och dessutom uttrycka

ånger.³¹ Ändamålet helgar ju enligt denna etik medlen, och i den processen och procedurerna blir saker och ting synnerligen töjbara, även samvetet. Begreppen brott, skuld, straff, resning, ånger, nåd blir som brickor man flyttar runt på en spelplan.

Där en dylik etisk mentalitet råder blir det naturligtvis ännu svårare för församlingar att nå människor med det objektiva bibliska budskapet om en verklig nåd: en frikännande, total förlåtelse från Gud för människans faktiska syndaskuld tack vare den unika ställföreträdande gottgörelse som Jesus Kristus presterat.

Recenserat

En artikel om Rom 16:7

Daniel B. Wallace och Michael H. Burer, "Was Junia Really an Apostle? A Reexamination of Romans 16:7", *Journal for Biblical Manhood and Womanhood* 6/2 (2001) 4–11.³²

Man kan i olika sammanhang stöta på uppfattningarna att Rom 16:7 omnämner en kvinna vid namn Junia och att hon var apostel. Versen lyder i SFB:s översättning:

Hälsa Andronikus och Junias, mina landsmän och medfångar, som är högt ansedda bland apostlarna och som även före mig tillhörde Kristus.³³

I artikeln³⁴ undersöks båda uppfattningarna. I synnerhet behandlas den senare uppfattningen språkligt. Vi ska därför recensera den relativt utförligt.

I början av artikeln berör författarna Wallace och Burer³⁵ frågan huruvida formen "Jounian" i versens grekiska grundtext hör till ett mansnamn Junias eller till kvinnonamnet Junia.

Huvudintresset i artikeln riktas ändå mot det grekiska uttryck i versen som SFB återger med "högt ansedda bland apostlarna" och som tolkats än så, att personen Junias eller Junia var högt ansedd *som* apostel, än så, att han/hon var högt ansedd *av* apostlarna.

Artikelförfattarna berör också i förbigående syftningen av ordet "apostel", närmare bestämt frågan om "apostlarna" här syftar på de av Jesus särskilt utvalda apostlarna eller bör tas i den vidare bemärkelsen "sändebud". Författarna förordar det första alternativet.³⁶

Artikeln börjar som sagt med att kort behandla namnfrågan. Namnet står i den grekiska grundtexten i akkusativformen "Jounian"; grundformen har rekonstruerats som antingen "Jounias" eller "Jounia".³⁷ Författarna säger att rekonstruktionen till kvinnonamnet Jounia tydligt tagit överhanden under de senaste två decennierna före artikeln samt att de själva lutar åt att den är rätt.

Wallace och Burer går sedan över till frågan om "Junia" kallas apostel i versen. Uppfattningen att "Junia" kallas apostel benämner författarna den *inklusive* synen, att hon inte kallas apostel den *exklusive* synen. I en översikt dels av vad andra teologer och exegeter sagt i saken, dels av en del moderna översättningars val noterar författarna att de flesta i båda grupper omfattar den inklusive synen. Artikelförfattarna redogör för argumentationen bland respektive sidors företrädare och säger följande:

- 1) Den inklusive synens företrädare framställer oftast sin tolkning som i stort sett säkerställd.
- 2) Denna säkerhet hos företrädarna går tillbaka på den tilltro som man hyst för 1800-talsexegetens Lightfoots ställningstagande för den inklusive synen.³⁸
- 3) Den inklusive synens företrädare brukar ta ordet "apostel" i den vidare bemärkelsen.
- 4) Få av den inklusive synens företrädare ger språkliga belägg till stöd för sin syn.
- 5) Företrädare av den exklusiva synen tenderar att ge mer språkliga belägg.
- 6) Ingen sidas företrädare har hittills behandlat frågan tillräckligt relevant språkligt, vilket hade krävt en undersökning av beläggen för ifrågavarande språkliga uttryck i den gammalgrekiska textskatten.

Wallace och Burer presenterar sedan sin tes: det är naturligare att förstå det grekiska uttrycket bakom översättningen "högt ansedda bland apostlarna" i *exklusiv* betydelse, d.v.s. i betydelsen att Andronikus och "Junia" var högt ansedda *av* apostlarna.

Författarna presenterar därefter metoden som de använt. Metoden är att i ett relevant valt textmaterial analysera förekomsterna av versens grekiska uttryck "högt ansedd(a) bland"³⁹ *tillsammans* med tillhörande substantiv, och framför allt substantiv vilka likt dem i Rom 16:7 refererar till person(er).⁴⁰

Vi menar att detta är ett bra förfarande.⁴¹

Materialet utgörs av vissa databaser över och utgåvor av grekiska texter från antiken och bysantinsk tid.⁴²

Genom att analysera motsvarigheter till hela uttrycket ”högt ansedda bland apostlarna” i ett stort textmaterial vill artikelförfattarna råda bot på den brist på språklig relevans som de funnit i tidigare argumentation.

Artikelförfattarna tar efter en kort lexikalisk genomgång till arbetshypotes att det grekiska adjektivet ”högt ansedd” antingen betyder

1. ”framstående” med en implicit *komparativ* nyans: ”i jämförelse med de andra i den grupp som personen eller saken tillhör” eller

2. ”välkänd” med en inbyggd *elativisk* nyans: ”av andra i en grupp som personen eller saken inte tillhör”.

Författarna menar att vid den förstnämnda, komparativa nyansen ska man vänta sig det tillhörande substantivet i *genitiv*, eventuellt föregått av den grekiska prepositionen ”*ek*”. Det är så grekiskan vanligen anger jämförelse, och därför vore *genitiv*formen att vänta också vid detta adjektiv, som enligt författarna har en implicit *komparativ* nyans.

Vid den senare, *elativiska* nyansen, som alltså inte implicerar jämförelse, ska man enligt författarna vänta sig det tillhörande substantivet i *dativ*, föregått av den grekiska prepositionen ”*en*”.

I Rom 16:7 står substantivet till ”högt ansedd bland” i *dativ* och föregås av grekiska prepositionen ”*en*”, d.v.s. uttrycket har enligt författarna *elativisk* nyans. ”Junia” kallas alltså enligt arbetshypotesen inte apostel i versen.

Författarna presenterar så de ställen i sitt material som de funnit relevanta för uppdelningen mellan *komparativ* och *elativisk* nyans vid substantiv till uttrycket ”högt ansedd(a)”. När det gäller bibliska och patristiska grekiska texter hänvisar de till

1) Tredje Mackabeerboken 6:1 (+ substantiv i *genitiv* i *komparativ* betydelse)

2) Salomos Psalmer 17:30 (+ substantiv i *genitiv* i *komparativ* betydelse, men det handlar inte om personer)

3) Polykarpos martyrium 14:1 (+ ”*ek*” med substantiv i *genitiv*, i praktiken i *komparativ*

betydelse)

4) Tillägg till Ester 16:22⁴³ (”*en*” + ett substantiv i *dativ* i *elativisk* betydelse, men det handlar inte om personer)

5) Salomos Psalmer 2:6 (”*bland*” + ett personsubstantiv i *dativ* i *elativisk* betydelse). Salomos Psalmer 2:6 är enligt författarna en utmärkt parallell till Rom 16:7, och betydelsen är *exklusiv*.

Efter att ha behandlat papyrerna, där tre eller fyra ställen har saks substantiv i *genitiv* i *komparativ* betydelse, går Wallace och Burer vidare till inskrifterna. De hänvisar till några inskrifter där de funnit att en person betecknas som högt ansedd hos men inte en del av en grupp. Gruppen refereras till med konstruktionen ”*en*” + *dativ*. Inskriftsmaterialet skulle alltså stödja författarnas tes om att ”*en*” + *dativ* anger den *elativiska* (*exklusiva*) betydelsen.

Från de litterära texterna under den klassiska perioden nämner författarna som intressanta ett ställe hos Lykurgos och två ställen hos Euripides. Det ena stället hos Euripides är särskilt viktigt, då konstruktionen där är ”*en*” + ett personsubstantiv i *dativ*.⁴⁴ Stället är alltså, påpekar Wallace och Burer, parallellt med Rom 16:7, och betydelsen är *exklusiv*.

I fråga om saks substantiv är de litterära texterna under den hellenistiska perioden inte entydiga. ”*En*” + ett saks substantiv i *dativ* står nämligen i *inklusiv* betydelse i ett par texter, men det finns också ett prov på att *inklusivitet* uttrycks med saks substantivet i *genitiv*.⁴⁵

I fråga om persons substantiv anför författarna Lukianos (tre ställen) och Josefus. Lukianos använder ”*en*” + persons substantiv i *dativ* *exklusivt* en gång, i *genitiv* *inklusivt* en gång. På det tredje stället kommer enligt Wallace och Burer det första belägget på ”*en*” + persons substantiv i *dativ* i *inklusiv* betydelse. Också hos Josefus finns ett sådant belägg, men parallellen är enligt artikelförfattarna inte lika tydlig som i ovannämnda ställe hos Lukianos.

Artikelförfattarnas sätt att citera och analysera texter är inte alltid invändningsfritt. Vi menar t.ex. att konstruktionen i Salomos Psalmer inte ser ut som en direkt parallell till konstruktionen i Romarbrevet. Eventuellt ska vi återkomma med analyser till författarnas beläggställen i senare nummer av *BM*. Å andra

sidan ska sägas att artikeln lyckades övertyga redaktören om att den inklusiva tolkningen (= att "Junia" var en av "apostlarna") inte förtjänat sin förhärskande position.

Wallace och Burer avslutar sin artikel med att säga att deras undersökning lett till förvånande resultat, med tanke på vad som sagts av forskare hittills, i och med att författarnas arbetshypotes bekräftats. Att säga att uttrycket "högt ansedda bland apostlarna" i Rom 16:7 endast kan betyda att personerna var välkända som apostlar är enligt författarna "helt enkelt inte sant."⁴⁶ Det vore, framhåller författarna, riktigare att säga att uttrycket "*nästan säkert* betyder 'välkända för apostlarna'... Alltså erkänns Junia jämte Andronikus av Paulus som välkänd för apostlarna, inte som en framstående medlem av gruppen apostlar."⁴⁷

I artikeln har en konstruktion på ett ställe i NT jämförts med ställen ur den övriga gammalgrekiska textskatten, som genom publicering av textutgåvor och uppbyggandet av databaser är mer tillgänglig för oss än för tidigare generationer.

Till sist ett par reflektioner. Texters betydelse ges och kontrolleras så att säga av dem själva, inte minst kontexten, och det är just texter som filologin studerar. Om och när filologin låter texterna komma till tals, minskar utrymmet för andra agendors tyckande och spekulationer.

Bibelns texter skrevs på människors språk, närmare bestämt hebreiska, arameiska och grekiska. För en rätt förståelse av Bibeln är det viktigt att god kompetens i texttolkning och i dessa språk överförs också till kommande generationer bibeltrogna lärare och forskare, som sedan kan dela med sig av informationen till den bibeltrogna kyrkan och andra i bibelstudier, predikningar, artiklar m.m. Den recenserade artikeln av Wallace och Burer uppmuntrar till fortsatt arbete med Bibelns texter.

Studera böckernas bok
Bibeln
med både bredd och djup!

Institutets för
biblisk-luthersk filologi
läroanstalt
Biblisk-lutherskt seminarium
gör ett nyintag av studenter
till studierna för
Grundexamen i biblisk filologi.
Utbildningen börjar
höstterminen 2012.
Den är fyraårig
och ges på trekvartsfart
i IBLF:s nya lokaler
i centrala Vadstena.

Ansökande gör antagningsprov
under vårterminen 2012.
Läs mer om utbildningen i
Studiehandbok för
Biblisk-lutherskt seminarium
på internetadressen
www.sanktthomas.org
Kontakt via e-post:
iblf@sanktthomas.org

Noter till ”Redaktionellt”

¹ Större och mer avancerade undersökningar bereds plats i *BM:s* supplementhäfte *Bibliska undersökningar (BU)*, som utkommer vid behov.

Noter till ”Bibelöversättning”

² Versen lyder enligt Nestle–Aland, 27:e upplagan: εἰ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἐν Χριστῷ ἡλικιώτερος ἐσμέν μόνον, ἐλεινότεροι πάντων ἀνθρώπων ἐσμέν. Den textkritiska apparaten meddelar inga andra läsarter.

³ Från år 1703, hämtad från www.bibel.se 8/2 2012.

⁴ Se Matt 12:21 ”Och till hans namn skall folken sätta sitt hopp” och 1 Tim 1:1.

⁵ Den grekiska grundtexten har μόνον.

⁶ ”Endast” används dessutom, likt dess grekiska motsvarighet i versen μόνον, för att begränsa ett handlande till det som betecknas av *verbet* i satsen. Men möjligheten att ”endast” skulle syfta på ”sätter (vårt hopp)” skulle ge den orimliga förståelsen ”Om vi endast sätter (vårt hopp) [och inte gör annat] ...”.

⁷ Grekiska grundtexten har i alla exemplen för ”endast” μόνον.

⁸ Möjligheten att ”endast” skulle syfta på ”vi” skulle ge den orimliga förståelsen ”Om endast vi (och ingen annan) ...”.

⁹ Rom 8:24: ”Ty i hoppet är vi frälsta, men ett hopp som man ser uppfyllt är inte längre något hopp. Vem hoppas på något som han redan ser?”

¹⁰ Grekiskan uppvisar för ”i” prepositionen ἐν. Den har flera betydelser: 1. (rumsligt) ”i”; 2. (tidsligt) ”i”, ”vid”, ”på”; 3. (överfört) ”i”, ”beroende av”, ”med”; se översikten i Blomqvist–Jastrup, *Grekisk/Graesk grammatik*, §241. Nu uppvisar klassisk grekiska också betydelsen ”med avseende på”; se Liddell–Scott–Jones–McKenzie, *Greek-English Lexicon*, ἐν I, 7. För den snarlika betydelsen ”beträffande” i NT hänvisar t.ex. Bauer–Aland, *Wörterbuch zum Neuen Testament*, ἐν I, 4, 1b, till Hebr 13:21 och Jak 1:4. Dessa ”med avseende på” och ”beträffande” skulle enligt vår mening också passa utmärkt för att återge grekiskans ἐν i vår vers. Jfr också Wallace, *Greek Grammar Beyond the Basics*, 1996, s. 372, ’Ev A.6: ”with respect to/with reference to”.

¹¹ Även J. A. Bengel anser i sin kommentar i *Gnomon Novi Testamenti* till stället att ἐν där betyder ”vad beträffar” (*quod attinet*). Han förklarar satsen i versen så här: ”D.v.s., om vårt hopp, fäst i Kristus, helt uppehåller sig endast inom detta livs gränser” (*i.e., si spes nostra in Christo fixa intra hujus tantummodo vitae fines tota vertitur*). Denna förståelse är i praktiken samma som vårt förslags ”inom ramen för”.

¹² Blass–Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, 1959, §472.

Även i Joh 17:20 står μόνον sist i satsen, ett betonat uttryck som μόνον syftar på först och predikatet mellan

dem: οὐ περὶ τούτων δὲ ἐρωτῶ μόνον ”Men inte endast för dem ber jag”. Stället är därför en god parallell till vårt ställe och stöd för vår förståelse.

¹³ ”För” uppvisar betydelsen ”med avseende på”, se *Svensk ordbok* under ¹för, 6, d.v.s. en begränsande betydelse liksom vårt förslags ”inom ramen för”.

¹⁴ T.ex. ”med avseende på”, ”beträffande” (se not 10) eller ”vad beträffar” (se not 11).

¹⁵ De som har insomnat i Kristus (v. 18) har därför inte gått förlorade utan ska uppstå till det tillkommande livet.

Noter till ”Lutherana”

¹⁶ *Svenska kyrkans bekännelseskrifter*, 1957, s. 58. Språkdräkten är varsamt moderniserad av red.

¹⁷ I den latinska texten av CA V används ordet ministerium, i den tyska Predigamt. I rubriktexterna (som står i trycken sedan 1533) står Vom Predigtamt respektive De ministerio ecclesiastico.

Konkordieformeln, Solida Declaratio (XII, 30), definierar den latinska termen ministerium ecclesiasticum som ”Guds ord predikat och hört” (verbum Dei praedicatum et auditum).

¹⁸ För denna framställning har använts Pleijel, *De lutherska bekännelseskrifterna*, 1936, s. 31–35 och *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, 1959, s. XV.

¹⁹ Schwabachartiklarna bygger i sin tur på läroframställningen i tredje delen av Luthers *Vom Abendmahl Christi, Bekenntnis* från år 1528. För just vår artikels bakgrund i detta verk se WA 26, 506,4–29.

²⁰ WA 30 III, 88,24–31: Solichenn glauben zuerlanngen oder unns menschen zugeben, hat got eingesetzt das predig ambt oder muntlich wort, nämlich das Euangelion, durch welches er solichenn glaubenn und seine macht, nutz unnd frucht verkundigen lest, unnd gibt auch durch dasselbige als durch ein mittl den glaubenn mit seinem heiligen gaist, wie unnd wo er will. Sonnst ist kein annder mittl noch weyss, weder wege noch stege, den glauben zubekumen, dann gedanncken ausser oder vor den muntlichenn wort, wie heilig und gut sie scheinen, seind sie doch eytel lügen und Irrthumb.

²¹ Tyskan har här ”oder”.

²² Att ”oder” kan stå mellan synonymer i tyskan framgår av Grimm, *Deutsches Wörterbuch*. I band 13, spalt 1153 ges exempel på det från Luther själv (fet stil red.): ”g) die synonymität: ... LUTHER an den adel F 1b (34 neudruck); das brot, so ich euch gebe, ist ein **leib oder cörper** für sich selbs. kurtz bekentnis (1545) C 1b; wan er **winkt oder zeichen geb**. Eulensp. 133 neudruck; **ein bierschenke oder .. ein kruger**.”

”Oder” mellan synonymer föreligger faktiskt tidigare i samma Schwabachartikel: ”För att man ska få en sådan tro eller [oder] för att den ska ges oss”.

Noter till ”Varia”

²³ Svenska kyrkans bekännelseskriterier, 1957, s. 495.

²⁴ Martin Luthers stora katekes, övers. av Martin Krauklis, 1999, s. 164f.

²⁵ Krauklis översättning av Stora katekesen är tyvärr filologiskt bristfällig. Red. pekade på det i recensionen ”Martin Luthers Stora Katekes”, *Biblicum*, 2005:1, s. 49–53.

Noter till ”Pastoralt”

²⁶ Predikan är hämtad ur Een lijten postilla 1530, Annan dagh påscha, utgiven i *Samlade skrifter af Olaus Petri*, Band 3, 1916, s. 179–181. Predikotexten är Luk 24:13–35. Språket moderniserades vid IBLF.

²⁷ Olaus Petri uppskattar här ”sextyo stadier” (vers 13) till ”två milor”.

Noter till ”Iakttagelser av samtiden”

²⁸ Martin Schibbye och Johan Persson.

²⁹ Detta är lätt att konstatera om man gör en sökning på Google, förslagsvis med sökorden Etiopien, svenska, journalister.

³⁰ Detta kan förklara att fakta i fallet och en diskussion om skuldfrågan inte uppfattas som intressanta. Om ändamålet är att journalisterna ska slippa fängelse, är ju medlen för att nå dit det som är intressant. Annat kommer följaktligen att behandlas som sekundära, icke önskvärda och kanske rentav skadliga sidospår.

³¹ Så uttalar sig t.ex. statsministern enligt TT: ”Det är lovande. Det är ju ett val som de två journalisterna gjort ... och vi stödjer med naturligtvis på alla sätt vi kan i den processen” (Östgöta Correspondenten 10/2 2010).

Noter till ”Recenserat”

³² Hämtad från www.cbmw.org 16/5 2011.

³³ Svenska Folkbibeln hänvisar från ordet ”apostlarna” till en fotnot som lyder: ”Ordet används här i vidare mening. Se också i 1 Kor 15:7, 2 Kor 8:23.” Fotnoten tyder på att SFB uppfattar mannen Junias som apostel.

³⁴ Artikelns är en lätt bearbetad version av en artikel med samma namn i *New Testament Studies* 47 (2001), s. 76–91.

³⁵ Båda verksamma vid Dallas Theological Seminary. Wallace är författare till NT-syntaxen *Greek Grammar Beyond the Basics*.

³⁶ I artikelns not 69.

³⁷ Ackusativformen lyder med majuskler IOYNIAN. Den kan i minuskelskrift accentueras med cirkumflex på sista stavelsen; då har den grundformen Ἰουνιάς och uppfattas som ett mansnamn. Om den i stället accentueras med akut på näst sista stavelsen är grundformen Ἰουνία, d.v.s. det latinska kvinnonamnet Junia.

³⁸ I *The Epistle of St Paul to the Galatians*, 1865, s. 96, not 1 (se den recenserade artikelns fotnot 15).

³⁹ Grekiska ἐπίσημος ἐν + dativ.

⁴⁰ D.v.s. animata substantiv, i motsats till inanimata som refererar till saker och ting o.dyl. och som vi här kallar saks substantiv.

⁴¹ Att analysera hela uttrycket är bra för att undvika osäkra generaliseringar. Att fokusera på persons substantiv är också bra, med tanke på relevansen för frågan hur ”Junia” relateras till en grupp av personer i Rom 16:7.

Men borde man inte ha inkluderat liknande konstruktioner med antonymen ἄσημος i undersökningen? Antonymen torde fungera grammatiskt på liknande sätt. Antalet jämförbara belägg hade ökat, vilket hade varit bra för bärkraften i argumentationen. Antalet exempel som ges i artikeln är nämligen ganska litet.

⁴² Enligt artikeln (not 45) *Thesaurus Linguae Graecae*, de första 65 volymerna Oxyrhynchuspapyrer, de första två volymerna Tebtunis papyrer samt ett par databaser över papyrer (vid Duke University och University of Michigan, på Packard Humanities Disk #7).

⁴³ Detta är artikelns referens till stället, men se Ester enligt den grekiska texten, E:22.

⁴⁴ I dramat *Hippolytos*, v. 103, låter Euripides (den odödliga) gudinnan Afrodite vara vördad och högt ansedd bland dödliga (καπίσημος ἐν βροτοῖς).

⁴⁵ Hos Lukianos och Filon respektive hos Galenos.

⁴⁶ S. 8.

⁴⁷ S. 8.

Biblisk-lutherskt magasin utges av
Institutet för biblisk-luthersk filologi.
Redaktör: Hermanni Pihlajamaa
Redaktionens adress:
Storgatan 29, 592 30 Vadstena

יהוה